

БУЗА РАДОВИЋ

ПЈЕСМА НАС ЈЕ ОДРЖАЛА...

Не бих желео да изазивам недоумицу тиме што овај покушај да још једном прибем Марку Миљанову, живој личности и у нашој историји и у нашој књижевности, почињем са ове четири речи које су, вероватно, по многим мишљењима, проживеле већ свој век.

Шта је, у чему је суштина овог човека, ове самртне људске јединке, и каква је духовна снага дала његовој речи аутентичност и густину једног историјског раздобља нашег народа и једрину самог живота.

Ако на та питања дођемо до било каквог потпунијег одговора, наметнула би нам се, вероватно, макар само успут и макар само у једном виду, и потреба да укажемо на питање шта данашњи просечан читалац и просечан млад човек наш налази у делу Марка Миљанова.

У нашој прошлости, у нашој крволочној историји у току векова све је тражило потчињавање нашег човека. И бог и Ђаво налазили су да је том човеку још увек мало јада и страдања то што живи у камењарима, у беспутним и често и безводним крајевима, на просторима где је сама природа имала према њему, не ретко, немилосрдност сурове хајдучије.

Тај човек, којег није, до извесне мере, напуштала једино његова црква, морао је стварати и стварао је и своју религију. Савремена фразеологија није у стању, чини ми се, да у свом речнику нађе бар толико израза, одговарајућих израза, колико би било неопходно да се, макар само интелектуално, што потпуније докуче оне важније компоненте које су испуњавале дух и свест тадашњих људи, наших предака.

Свирепи азијски завојевач, који га је лишио и државе и отаџбине и слободе, наметнуо му је, поред већ постојећег феудалног поретка, ропство, и друштвено и материјално и духовно поробљавање, пљачку, све врсте обесправљености и понижења.

Том нашем човеку који је остао без своје државе, без својих институција и људских права, чак и без права да му његов матерњи језик служи за оно што му је служио, — и отаџбина и слобода остале су само у њему, у појединцу. У његовој свести, у његовој љубави, у његовим осећањима и у његовом људском поносу. У вери да он може и мора надживети сва та зла и нечовештва, и да је то његова најсветлија дужност да одржи ту веру, да сачува тај морал и да то пренесе сваки појединац, свака братственичка и племенска заједница, и као пример и као завештање, својој деци, своме крају и потомству.

Марко Миљанов, као што је познато, није знао ни да чита ни да пише, није знао слова ове наше једноставне и најсавршеније азбуке на свету. Ни у својој четрдесетој години није умео ни да се потпише. Он ће тек доцније то да учи и да никад и не научи ту ствар довољно, а камоли да постигне задовољавајућу вештину у писању како би могао са мање напора да приђе књижевном послу.

Па ипак он није био, није остао без школе. И у тој школи он је од првих, најранијих година био одличан ђак. И уколико је прирастао, приспевао као ученик те школе, та школа му се све више претварала у сам живот, у његову свакодневницу. Доцније, у својим познијим годинама, кад је научио и да прочита и да напише скоро сва слова Вукове азбуке, он је био, и поред све своје вредноће, гори ђак него што је био у оној школи у коју је био, у оном камењару у Кучима, уписан са даном његовог рођења.

Малочас рекох да је наш човек, у то време, у изузетно тешким условима стварао и, баш због тога, и створио своју религију. Како је стварао и какву је веру створио указаћу на то, што није никакво моје откриће, само са неколико речи.

Без храмова и училишта, та вера је имала и своје подвижнике и своје учитеље. Њени подвижници били су обични људи који су се борили и гинули вековима на свим тим љутим бојиштима њихове и наше историје, а учитељи — даровити појединци који су временски краткотрајан чин њиховог јунаштва и пожртвовања овековечавали у песми која је настајала и трајала из столећа у столеће као духовна лектира и као училиште нових нараштаја. Око тих песама и из њих настајала су предања, заветине из којих се и са угашених и појединачних и народних огњишта дизао пламен узора, израстали примери за угледање и гранале се поуке како да се та вера слободе одржи.

Учитељи су били нама непознати песници, гуслари и певачи тих песама. Учионице — колибе, куће, места где би се нашло на окупу неколико чељади. Баци у тим учионицама нису били подељени по узрасту: и деца, и млади и стари, и мушко и женско подједнако су били ревносни слушаоци. Слушаоци који су и сами после, кад су ишли на њиву, по воду, у шуму по дрва или за стоком певали наглас оно што су од малочас саслушаних песама могли да запамте. Или, како нам то Марко Миљанов каже: „Не то кô други народи на скупштине и на светковине, но се на сваку страну може чути ће пјева“.

Све до новијег доба трајало је понешто од тих предања, преношених с колена на колена. То је била повесница која је говорила и поучавала о прошлости, о старој слави и величини, о јунацима, о слободи и моћи некадашњој, о свему оном на што се ослањало народно поуздање да ће се поново дочекати бољи дани и слобода. Та предања казивана као занимљива прича одражавала су, чини ми се, више него саме песме, свест и јединство народа, говорећи о оном што се у прошлости имало и изгубило, памтећи и борбе целог народа, и борбе појединих крајева и појединих личности, и из даље и из ближе прошлости. У тим предањима, поред казивања о крупнијим и важнијим догађајима, чувала су се и породична и братственичка родословља, као и оно што се, у том погледу, могло и желело сачувати за поједина племена и за поједине области које су, макар кад, настањивали ближи или даљи сродници и сународници.

Али поред тих и таквих садржаја, који су били и извесна врста демографије и народа у целини и појединих крајева, ова предања чувала су и оно што је за овај наш кратак разговор, за моју, да кажем, основну тему овде, много актуелније и важније. То су оне поједине краће приче и сведочанства и примери чојства, човечности и јунаштва, при чему — и то треба нагласити — јунаштво није јунаштво ако није са чојством повезано.

У памћењу народа, па и у рукопису Марка Миљанова где је он записао и оно што је сам видео и оно што су му други казивали, није сачувано само оно што је било витешко, што је остало као пример чојства и поноса. Памтило се и оно што није било такво, што је било ружно, што је водило у издајство и у срамоту. У тим песмама и у тим казивањима, слика тадашњег живота у пределима све од Старе Србије и Косова и до Маркових Куча, до Брда, Црне Горе и Херцеговине много је потпунија него што би се на први поглед могло претпоставити.

То нам помаже, то нам, у ствари, омогућава да тој прошлости нашој приђемо ближе, више него што би нам ту могућност пружили стручњаци, учењачки писане историје, омогућава да тој прошлости нашој приђемо непосредније, да њене и тмине и светлости доспеју и до путева којима су се кретали и Марко Миљанов и нараштаји и пре и после њега.

Ту се сада јавља оно питање које сам у почетку споменуо. Можемо ли и колико можемо, може ли данашњи просечни читалац и колико може да буде озрачен том етиком, ако му помогнемо да она дође до наших екрана, до наших транзистора, до компјутера, до савремених парапсихологија и наше презасићене незаситљивости.

Промене су велике, необично велике. И оне су допрле свуда, од Крње Јеле у Горњој Морачи па до оних вилењака у савременим хемијским и технолошким лабораторијумима и у научним институцијама где од једне материје граде другу, и до наших њива где неке „немрчипушке“ од једне врсте кукуруза или пшенице стварају нове врсте које дају два пута већи род.

Још крајем прошлог и почетком овог века кад је српска грађанска класа имала већ неколико школованих људи и научних радника припремљених у најбољим европским школама — и кад су разлике између њих и њихове средине и духовне баштине Марка Миљанова биле много мање — ни најбољи међу њима нису могли, чини ми се, да у потпуности појме та једноставна казивања овог самоука.

Мало раније смо се упитали шта може да значи данашњем нашем просечној читаоцу дело Марка Миљанова. Проширимо сада то питање још једном нашом недоумицом.

Можемо ли се надати да ће, рецимо, данашња наша жена-мајка чијем је сину ново доба дало и високу школску спрему и знања која садрже дебеле књиге, а она му још купила и аутомобил — можемо ли се надати да ће та мајка моћи да схвати оне жене из повести Марка Миљанова које су рабале синове не да живе и уживају, да мирно чекају судњи час, него да гину како би њихове мајке дочекале срећу да њихови синови буду достојни својих предака, да свесно и лако дају свој живот за оно што ће оставити пример другима и нам и понос кући, мајци и оцу и роду своме.

Није без дубоког разлога, мајци, родитељици у тој нарочитој и патријархалној средини дато тако високо место. Да нам то буде ближе и јасније, неће бити сувишно да се сетимо лика мајке Југовића. Да бисмо схватили и, колико-толико, разумели ту средину и то време којима је посвећено дело Марка Миљанова, време у коме и материнска и људска љубав уступају место нечему сасвим друкчијем, нечему што је изузетно, па чак могло би се мирно рећи, и неприродно и сурово. Сва осећања љубави или жалости материнске уступају место свести те родитељке да њено дете треба и мора да буде само бранич рода и племена и ништа више, ништа друго. Ту спремност мајке да плод своје утробе, своје дете жртвује у свакој прилици кад та жртва може да спасе друге, кад смрћу рођеног чеда може од смртне опасности да буде сачуван родољуб и борац налазимо и у другим потресним случајевима, не само у оним које сазнајемо из записа Марка Миљанова. За потпун увид у ту спремност мајке на жртву довољно је подсетити се само на онај случај који налазимо забележен у Марковом делу када мајке сопственим рукама загушују, да не кажем даве, своју децу, како њихов плач не би одао збег, склониште у којем су се затекли борци, бежећи, склањајући се пред јаким и свирепим непријатељем. Такво нешто није се запамтило ни чуло да се могло десити, да се десило ма где другде, чак ни на овим нашим балканским стратиштима...

То је део те страховне религије коју је наш човек морао да створи ради опстанка у овим нашим просторима, а самим тим и ради очувања своје националне индивидуалности.

У тим некадашњим Кучима Марка Миљанова, и не само ту, живело се на камену и од камена. Да се одржи голи живот јела се и кора лишова и трава без зрна соли, па ни тог није било довољно. Све је ту висило о концу, сем та вера овог човека у слободу, у свој на-

род, у боље дане. Наши данашњи појмови немаштине, глади, болештина и слично нису у стању, уз најбоље напрезање маште, да у свему представе ту ломачу живота која је буктала деценијама и столећима и у којој је горео и челичио се дух овог човека.

Није било тешко сићи са те ломаче и прихватити кутлачу пуну хране која му се нудила. Довољно је било прићи крвнику свога народа, Турчину или потурици, па макар се одмах и не прихватио барјака пред непријатељском војском да је одведе на своју браћу. Било је и тих и таквих, али они су остајали „за уклин“ своје народу. Ни о таквима се није ћутало у народним предањима и у народним песмама, у тим школама из којих је изашао књижевник Марко Миљанов.

Он је сâм негде записао како су те песме и та народна казивања запалили његове груди још од раног детињства, од првих песама које је као дете чуо.

Када је много доцније, пошто је „дао оставку на државну службу и кад није има другог посла“, како сам каже на крају кратког предговора једном свом делу, кад је почео да пише те примјере чојства и јунаштва, то није било писање неке мемоарске литературе или тражење погодних и импресивних мотива за своје књижевно стварање, већ је у питању била она најдубља лична емоција која га је гонила да то као своја најинтимнија душевна стања и расположења искаже и тако олакша својој души. Баш онако као што чини један песник пишући стихове о својој љубави.

Да се сад, у вези са том тезом, подсетимо на неколика случаја које је Марко Миљанов приказао.

Он нам је описао случај кад човек неће да убије свога крвника и да се освети убијајући онога који је убио његовог брата, иако је лошао с том намером да пронађе тог злотвора. И кад га је нашао, он неће да пуца и да га убије зато што га је изненадио и затекао голоружког и неспремног за ма какав отпор.

За писца то нису догађаји које је требало само записати и запамтити, већ нешто више од тога. Таквих догађаја и збивања у делу Марка Миљанова има, као што се зна, доста. Има их и тамо где нису непосредно сплетени у венац примјера чојства и јунаштва. Тако схваћени, ови примери, те кратко казане повести људских судбина, били би, по схемама теорије књижевности, вероватно најближе оној врсти епско-лирске поезије коју називамо баладама. Па и тај термин, сем формално, а можда ни толико, не би одговарао том жанру Маркових инспирација. Баладе су тужне песме. Сетимо се опет Мајке Југовића или баладе о Хасанагиници из народне поезије.

Сетимо се једног другог случаја који је, из тог обиља примера чојства и јунаштва црногорског народа неко забележио: једна мајка, кад јој се син пожалио да му је мач кратак, одговара: „Корак ближе, сине, па ће и мач бити дужи!“.

У овим баладама Марка Миљанова, да условно останемо још који тренутак при том термину, као и у оним другим као што је

случај који смо малочас навели, догађаји о којима нам оне говоре не покрећу у нама тужне емоције, иако је стално реч о крви и о погибији. И то о погибији оних најбољих.

Још нешто.

И сам војвода и главар, Марко Миљанов не пише о главарима. Он тражи личности, највише оне из народа који су постали узорни примери народног поноса и пожртвованости. Тиме дело овог црногорског књижевника стиче још једну карактеристику — демократичност.

Култ части дигнут је високо изнад животне свакодневице и људске пролазности. То је у животу брдских, црногорских, као и у животу арбанашких племена и све до крајева Старе Србије, како то назива сам писац, постала догма при којој, као у свакој религији, верници не питају друго него само то како ће што боље по том учењу поступити. Ова догматичност националне свести даје појединцима бесмртност коју им обезбеђује народна песма, народно памћење, које ће њихови потомци преносити из нараштаја у нараштај. А то је оно рад чега се ваљало и родити.

Ове и овакве рефлексије поводом примјера чојства и јунаштва Марка Миљанова одвеле би ме, вероватно много даље него што би у овој прилици и у овом контексту било оправдано. Одвеле би ме можда и до повезивања ових суштина из наше прошлости са тезама које у наше дане називају структурализмом и слично.

Зато да останем, макар само као радознали туриста, још мало у Марковим Кучима. Ако се већ не могу наћи и уз његово огњиште и уз његово кољено.

Појмови части, чојства и јунаштва добијају овде не само догматску строгост, него и мистична својства. Чојство и јунаштво тог човека не сме бити, не само натруњено или окаљано, него не сме бити ни додирнуто ничим што би, у тим схватањима, умањило светињу таквог чина. Осветник не сме унети у своја уста ни залагај од неког плода, ни чашу воде са имања и из куће оних које је он дошао да осветнички похара и поубија. Најмања, најнезнатнија лична корист одузима осветнику морално право да изврши свој осветнички подухват.

Такви тренуци, таква збивања и схватања сачувана у Марковим записима и у другим запамћењима из народне прошлости, навели су ме да поставим, још од почетка, питање колико може и да ли може данашњи просечни читалац да разуме ту и такву животну истину каква је изражена кроз те с великом напором писане речи овог аутора. И да одговорим, укратко, на та питања.

Црногорски народ је, и после Марка Миљанова, у свим тешким приликама, у свим ратовима, све до последњег рата и народноослободилачке борбе имао и ратника и јунака достојних својих предака. И међу женским делом нашег народа било је доста примера равних

најсветлијим ликовима из те даље прошлости. Према томе, ја верујем да је и данашњег нашег младог човека задојило такво исто мајчино млеко.

Да бих се задржао у унапред одређеним размерама овог излагања, изоставићу више питања која ми се намећу при овом испружању руку према тим емотивно, и не само емотивно богатим трпезама. Поставићу још само једно питање: ко је аутор ових п р и м ј е р а Марка Миљанова. Он или сам народ? И одмах ћу одговорити: аутор је Марко Миљанов. Доста пута је наша књижевна критика и историја књижевности умањивала значај оваквих писаца као што су Љубиша или Марко Миљанов, тиме што су њихов рад сводили на степен мање или више обичних записивача народних предања. Или су њихов књижевни, творачки напор доводили у велику зависност од народног стваралаштва. Јест, они су своје мотиве, грађу за своје дело нашли у народној историји, у животу и у обичајима народа и у народном стварању сачуваном у усменој речи. Али, што је и сувишно истицати, зар мотиве и грађу за своје књижевне, уметничке творевине нису на такав начин нашли и бројни други ствараоци, од песника љубавне поезије до твораца великих спевава, романа или драма.

Оно што ме, поред осталог, утврђује још више да останем при таквом закључку да је Миљанов писац, творац свог дела, а не записивач онога што је од других чуо, то је баш то к а к о он пише. При томе мислим на саму вештину писања, на умешност писања и обликовања свога предмета. Уз мало бољи и ближи обухват и оцену те његове умешности писања излази јасно да он х о ћ е да буде књижевник и да је при томе и сам свестан тог свог унутрашњег императива. Ово се потврђује и тиме што све његове творевине, па и онда када припадају истој врсти, као што су „Примјери...“, нису на истој висини ни у вештини писања, ни у оном рефлексу тих речи у нама. Оно што му је интимно било ближе, што је раније и потпуније закупило његова осећања, то је боље написано. Најимпресивнији су они примери који су везани за његов завичај, за његове Куче, и, у приличном степену, за суседна албанска племена. Те разлике у вештини писања налазе се и у другим његовим делима. Ништа необично. То што се дешава и другим писцима дешава се и њему: поједине странице и поједини одељци лошије, мање успело написани него друга поглавља истог дела.

Ради што потпуније карактеристике овог аутора, додајмо и то да он нема склоности за афористичко, пословичко изражавање. У Црној Гори и у неким другим нашим динарским крајевима могло се, све до новијег времена, срести доста људи који су се и у обичном разговору често изражавали пословички. Та лапидарност изражавања ових „заточеника мријет’ навикнутих“ нашла је највећи одјек у Његошевом делу. Немам података на основу којих бих могао доћи до сазнања да ли је Марко Миљанов у обичном животу имао склоности и смисла за такво афористичко изражавање. Таква појединост не би била без значаја за присније познавање овог изузетног човека.

Његово књижевно дело је у целини оно што ми данас називамо ангажована књижевност. За такав закључак није потребно, било би чак и сувишно, наводити доказе. Та ангажованост, иако врло изражена, није спречавала овог писца да буде отворен и објективан, да каже о својим земљацима и оно што им није служило на част. Он се негде у својим списима и сам пожалио да је имао доста непријатности због те своје истинољубивости. Он је уз то, у односу на суседна албанска племена био и без неке националне искључивости.

Подсетимо се у вези са свим тим, али не и само ради тога, на његово приповедање о Илији Кучу.

Он је о овом кучком јунаку дао читав еп, тако да можемо мање жалити за оним народним песмама које је Миљанов сам био забележио и које су још за Маркова живота изгубљене.

Овај текст Марка Миљанова, занимљив и за проучавање његовог умећа и неумећа у начину приповедања и у вештини писања, садржи животни роман, целу животну повест Илије Куча, од дана његовог детињства, његових дечијих тврдоглавости и првих младалачких упорности и духовних и моралних узлетања из мукотрпне свакодневице, па до последњих дана пред скончање у гладовању и невољи кад га аутор, одавно већ војвода, случајно проналази негде у кучком камењару како чува неколико брера неког свог рођака, само да не испусти душу од глади.

У некој другој прилици било би добро мало дуже се задржати на овом делу, из неколико разлога, па и ради тога што би се можда и неки моменти из Маркове биографије потпуније осветлили и боље упознали.

У овом роману-поеми, да је тако назовемо, аутор није пропустио да прикаже чојство и код непријатеља. Он је овде дао, колико је могла највише да постигне његова писана реч, колико једну стварну историјску личност, толико и онај морал, ону етику коју су историја и висока свест народа створили и одржали као школу у којој се изграђивало чојство. Колико је писац ценио све оно што је, с моралног гледишта, велико у човеку, без обзира на националне границе, верску и другу међусобну нетрпељивост, казују нам, можда више него што је то постигнуто у другим Марковим делима, они призори кад у Призрену Турци муче Илију Куча и кад тим свирепим мучењима присуствују и на њих реагују и Срби и Арбанаси које је, застрашивања ради, масовно из свих околних крајева дотерала турска власт.

Завршавајући ово нимало смирено и не без узбуђивања срочено излагање, у коме сам само додирнуо неколико проблема у вези с делом Марка Миљанова, хтео бих пред овим одабраним скупом и стручњака и добрих познавалаца дела Марка Миљанова да кажем још две-три речи.

Уверен сам да овај скуп неће имати значај само једне комеморације поводом осамдесетогодишњице Маркове смрти, већ да ће дати значајне прилоге за што потпуније осветљавање овог значајног

писца и да ће то послужити и као подстицај новим и свестранијим проучавањима и књижевног рада Марка Миљанова, и његове личне повести, као и времена у коме је живео.

Такве студије, испуњене знањем и истинољубивошћу, никада неће изгубити свој значај. Тако исто ни право књижевно и уметничко стваралаштво, супротно неким мишљењима која се понегде данас могу чути, неће никада престати да буду важан и незаменљив чинилац и друштва и сваког појединца који тежи људском напретку. Тако мишљење о значају књижевности нека ми буде и оправдање што сам за наслов овог покушаја да укажем на неке непролазне вредности дела Марка Миљанова узео речи из једне песме.

Summary

THE SONG SUSTAINED US

by Djuza Radović

The past of Montenegrin people was extremely difficult. The fights against foreign invaders lasted for centuries and freedom was defended at the cost of many sacrifices and much suffering. It was this cruel school in which ethical values of the nation were taught, primarily the spirit of freedom. The Montenegrin duke and writer Marko Miljanov also came from this school. He learned to write only in his old age. But from this very instructive school — the history and life of his people — he acquired experience and knowledge that he could not have acquired elsewhere or at some other time. He himself was a warrior from an early age and seemed to personify the centuries-long struggle and the creation of his people's ethos. These were the roots of the individual and unique literature of Marko Miljanov, intended for future generations as well as our own. From these roots — national life and struggle — the Duke drew the essential moral values and ideals: examples of humanness and heroism. He revealed the moral essence of each act of life and struggle. He left a pleiad of character models for the future: warriors, martyrs, mothers, persecuted and persecutors, etc. The work of Marko Miljanov is ageless like the song that sustained us through past struggles and sufferings.

